

الگوی مکان‌یابی مساجد همراه با مطالعه موردی مسجدالنبی براساس آیات، روایات و سیره نبوی

* پریسا قربان‌نژاد

** فاطمه جلیل‌زاده محمدی

چکیده

یکی از شاخصه‌های مهم تمدن اسلامی، موضوع هنر و معماری است که از ابتدای شکل‌گیری، مسیر رو به تکاملی در برخورد با تمدن‌های مجاور سپری کرده است. معماری اسلامی در عصر پیامبر ﷺ، شناسنامه مخصوص به خود را با تأسیس مسجدالنبی در مدینه، سرشار از مفاهیم جاودانه، آغاز نمود. این «بنا» به‌عنوان ایده ناب معماری اسلامی قابل بررسی است. اینکه مکان‌یابی مسجدالنبی به چه صورت بوده، علاوه بر تأثیرپذیری از محیط جغرافیایی منطقه یشرب با معیارهایی که در قرآن و روایات در خصوص ساخت مساجد مطرح شده، مطابقت داشته و در آن شاخصه‌هایی چون تسلط بر فضای شهر، مرکزیت و ... مورد توجه بوده است. مقاله حاضر مکان‌یابی را به روش تحلیلی - تطبیقی (آیات و روایات با روش پیامبر) مورد پژوهش قرار داده و ضمن بررسی شاخصه‌های مکان‌یابی مساجد براساس آیات و روایات، به تطبیق آن با سیره پیامبر ﷺ می‌پردازد.

واژگان کلیدی

قرآن، مسجدالنبی، مکان‌یابی، مدینه، اسلام.

gorbannejad@gmail.com

e.psych.arch@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۳/۰۷/۲۲

*. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد ارومیه.

**دانشجوی دکتری معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد.

تاریخ دریافت: ۹۳/۰۱/۳۰

طرح مسئله

هجرت پیامبر اکرم ﷺ سرآغاز تحولات بنیادین در ساختار تمدن اسلامی بود به گونه‌ای که حرکت رو به رشد و حاکمیت توأم با مدنیت آن را محقق ساخت. بر این اساس رسول اکرم ﷺ به عنوان رهبری الهی و هوشمند، برای دستیابی به آرمان‌های دین مبین اسلام، نظامی نوین را پایه‌ریزی نمود و نسبت به تشکیل حکومت اقدام کرد که لازمه آن تمرکز نیروهای مادی و معنوی در کالبدی متفاوت و جامع بود. بنای بندگی نوینی که به سبب کارکرد ویژه آن، علاوه بر «مسجد» نام «مدینه» را نیز داشت که این امر ناشی از جایگاه و اهمیت آن در ورود به مدنیت دینی و توسعه پایدار تمدن اسلامی بود از این رو به دلیل حساسیت آغاز تمدن اسلامی و ماهیت هویت‌بخش آن، به نظر می‌رسد، این مکان به عنوان محور و پایگاه اصلی مدنیت اسلامی از مکان‌یابی ویژه و حساب‌شده‌ای برخوردار بوده باشد تا رسول خدا ﷺ در محیط و کالبد تأثیرگذار، ایدئولوژی اسلام را معرفی نماید و در این انتخاب، مبانی نظری و عملی اسلام، اعم از آیات، روایات و سیره پیامبر ﷺ و عقلانیت ایشان، دخیل بوده است. با این فرض باید دید در شهر پیامبر ﷺ برنامه‌ریزی کاربری و مکان‌یابی مسجدالنبی چگونه بوده که به عنوان الگوی بهینه و جامع در ساختار شهرهای اسلامی مورد توجه قرار گرفته است و نقش فرهنگی ویژه آن در فضا‌سازی شهرهای اسلامی و مساجد تا چه اندازه بوده و کدام عوامل بر این مکان‌یابی تأثیرگذار و یا احیاناً مورد غفلت قرار گرفته است.

لازم به یادآوری است، یثرب به عنوان شهری که قبایل مختلف در آن ساکن بوده‌اند، فاقد هرگونه فضای فکری، عملی و کالبدی موجود در شهر اسلامی بود. هجرت پیامبر ﷺ به آنجا بر جنبه‌های گوناگون زندگی مردم تأثیر گذاشت و نخستین تغییر در الگوی محلی، ساخت مسجدالنبی بود که یثرب را تبدیل به اولین شهری نمود که در آن جهان‌بینی اسلامی بنیان‌گذاری شد و دولت اسلامی به وجود آمد. مهم‌ترین نقش مسجدالنبی، علاوه بر مرکزیت‌بخشی به عبادت و مؤمنین، هدایت امور سیاسی و اجتماعی با هدف الهی و ویژه بود. به همین دلیل، ساخت آن مسجد، یثرب را به شریف‌ترین شهر به نام «مدینه النبی» تبدیل نمود.^۱ شناسایی دیدگاه‌های پیامبر ﷺ در انتخاب مکان مسجدالنبی، از طریق تطبیق آیات و روایات با سیره پیامبر اکرم ﷺ هدف این پژوهش است. همچنین از آنجا که قرآن کریم،

۱. مهم‌ترین هدف پیامبر از هجرت، تشکیل تمدن اسلامی، و مسجدالنبی مهم‌ترین پایه تمدن اسلامی بود. می‌توان تغییر نام یثرب به «مدینه النبی» را ناشی از ساخت مسجدالنبی در آن دانست.

پیامبر اکرم ﷺ را به‌عنوان بهترین الگوی زندگی معرفی نموده،^۱ دستیابی به ایده ایشان در این خصوص، مستلزم شناخت منطق عملی حضرتشان و شناساندن آن در بافت اصلی شهر مدینه، با محوریت مسجد است تا آثار زندگی بشرگونه پیامبر ﷺ زنده بماند.

به این ترتیب متغیرهای مستقل در این پژوهش، متغیر درون داد مبانی اسلام^۲ است که به نظری (قرآن و حدیث) و سیره عملی (سنت و سیره) تقسیم می‌شود تا تأثیر آن بر انتخاب مکان مناسب مسجدالنبی (به‌عنوان متغیر وابسته) مورد مشاهده و بررسی قرار گیرد. در این میان براساس شواهد تاریخی، متغیرهای دیگری نیز در انتخاب مکان مسجدالنبی دخیل بوده‌اند که با محدود نمودن تأثیر آنها بر دیدگاه پیامبر، به نتیجه واقعی تأثیر دو متغیر فوق‌الذکر می‌توان دست یافت. این پژوهش بر پایه روش تاریخی انجام یافته و اطلاعات لازم در خصوص معیارهای مکان‌یابی از قرآن و سیره، بررسی و استخراج گردیده تا از طریق تطبیق آنها با اطلاعات مضبوط در منابع تاریخی، شاخصه‌های مکان‌یابی و ساخت مسجد مورد تحلیل و شناسایی قرار گیرد.

پیشینه تحقیق

تاکنون در خصوص این موضوع، پژوهش مستقلی صورت نگرفته، اما آثاری در قالب کتاب و مقاله درباره مسجدالنبی به نگارش درآمده که مورد توجه نگارندگان مقاله حاضر قرار گرفته است، از آن جمله:

یک. کتاب‌ها

در کتاب *درسنامه آشنایی با تاریخ و اماکن مقدس مکه مکرمه و مدینه منوره*، نوشته اصغر قائدان، انتشارات مشعر در تهران که در سال ۱۳۸۹ به چاپ رسیده است، آثار تاریخی و مقدس مسجدالنبی مورد بررسی قرار می‌گیرد. به خصوصیات اجتماعی، ترکیب قومی، ویژگی‌های

۱. احزاب (۳۳): ۲۱.

۲. از نظر اسلام منابع شناخت عبارت است از طبیعت یا آیات آفاقی، انسان یا آیات انفسی، تاریخ یا سرگذشت اجتماعی اقوام و ملل، عقل یا اصول و مبادی اولیه فطری، قلب یعنی دل در حد تصفیه و تزکیه، آثار علمی و کتبی گذشتگان. (مطهری، *مجموعه آثار*، ج ۳، ص ۶۰۸ و ۲۶۹) در این میان شناخت سیره پیامبر اکرم ﷺ متوقف بر شناخت کتاب خدا و روایات ائمه معصومین علیهم‌السلام به‌عنوان محرک شناخت، محدود گشته است بدون پرداختن به قلمرو آنها، ولی مسائل به‌گونه‌ای آمده است که از خلال آنها نظریه اسلام در مورد مکان‌یابی مسجد در سیره مشخص شود.

جغرافیایی - سیاسی یثرب به هنگام ورود پیامبر به این سرزمین و نیز تصمیم پیامبر بر ساخت مسجدالنبی و برپایی تمدن اسلامی و روایات مربوط به آنها پرداخته می‌شود. وی جزئیات، آن‌گونه که بوده پرداخته و ظاهر وقایع را براساس منابع تاریخی مدینه‌شناسی بیان نموده است، اما در آن کتاب صحت و سقم روایات و نیز تحلیل سیره پیامبر در وقایع ویژه ساخت مسجدالنبی و برپایی تمدن اسلامی دیده نمی‌شود.

در کتاب *مسجد شریف نبوی*، نوشته ناجی محمد انصاری و عبدالقادر حسن که توسط نشر مشعر در تهران و در سال ۱۳۸۵ به چاپ رسیده، عوامل مؤثر در بنای مسجد شریف نبوی و سپس مراحل ساخت و توسعه بنا را بیان می‌دارد و یکی از سه اصل مهم را که جامعه اسلامی بر مبنای آن پایه‌ریزی شده، مسجدی می‌داند که بر پایهٔ پرهیزکاری بنا شده باشد. وی به بیان روایات و وقایع آن دوران می‌پردازد، ولی به‌منظور دستیابی به مفاهیم مستتر در آنها تحلیلی صورت نمی‌گیرد و همچنان در پس پرده می‌ماند.

دو. مقالات

مقاله «بررسی و الگوشناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه» که در مجله *باغ نظر* در بهار ۱۳۹۰ توسط محمدرضا عطایی همدانی، مهدی حمزه‌نژاد و عبدالحمید نقره‌ای نگارش یافته است. اصول مهم در مکان‌یابی براساس ارزش‌های اسلامی معرفی شده و ساختار شهری مدینه و شیوه مکان‌یابی مسجدالنبی در آن عصر ارائه گردیده است. پرداختن به ساختار باغ محله‌ای مدینه پیش از اسلام و ساختار قبیله‌ای و نیز نوع اقلیم خاص آن، نویسنده را به این نتیجه رسانده که وحدت به‌عنوان مهم‌ترین اصل بین عوامل گوناگون مکان‌یابی توازن برقرار نموده است و مساجد آن دوره، حتی مسجدالنبی از نظر کالبدی، بنای شاخص شهر نبوده، ولی از نظر عملکردی، مرکز محلات آن دوره به‌شمار می‌آمده است. وی مساجد را دو دسته محلی و جامع تقسیم کرده و در سیره پیامبر به احادیث مکان‌یابی و حریم مسجد اشاره نموده است، ولی در معیارهای الهی مکان‌یابی مساجد، به آیه‌های قرآن نپرداخته است.

در مقاله «بررسی معماری اسلامی و نقش تحصیلات در احیای آن» که توسط سپاهیج عمر^۱ در *کتابچه مقالات همایش ایران و مالزی* چاپ گردید، در احیای معماری اسلامی، به نقش ارزنده مسجدالنبی اشاره نموده و از نظر وی، پیامبر در جهت احیای معماری اسلامی، سعی و تلاش

1. Spahic Omer.

عمده و هماهنگ طیف گسترده‌ای از جامعه و حتی عموم مردم را طلبیده، اما بیش از همه مسئولیت آن برعهده پیامبر، به‌عنوان متولی امر بوده است. پیامبر با ساخت مسجدالنبی، مفهومی را به نام «اخلاق اسلامی معماری» ایجاد نموده و به صورت عملی توسعه داده است. ایشان در این مقاله به مفاهیم کلی مستتر در سیره پیامبر پرداخته و اخلاق را مرکزیت آن قرار داده است.

در مقاله «آموزه‌هایی از پیامبر ﷺ در معماری: مسجد نبوی در مدینه» تألیف همین نویسنده در *مجله گفت‌وگو*، جلد ۱۸ و شماره اول که در سال ۲۰۱۰ به چاپ رسیده است، در مورد معنا و اهمیت معماری اسلامی، فرم عملکرد و ارتباط آنها با هم، احترام به طبیعت و پاکیزگی، رشد همگانی و ارتقای فعالیت‌های اجتماعی و ارتباط میان افراد بومی و غیربومی در جامعه اسلامی مطرح شده و تجربیات ایشان را در وارد کردن مسجد به سه ساحت جسمانی، نفسانی و روحانی بیان نموده و حیطه معماری اسلامی را نیز در این سه ساحت دخیل دانسته و آن را عامل وحدت در کثرت، وحدت پیام و هدف، تنوع و گونه، مسئله و راه‌حل می‌داند.

مقاله‌ای از اصغر قائدان با نام «معماری مساجد و ابنیه در عصر پیامبر ﷺ» در *مجله میقات حج*، سال پانزدهم، بهار ۱۳۸۶، شماره ۵۹، صفحات ۱۴۴ - ۱۲۰ به چاپ رسیده است. این مقاله معماری عصر پیامبر ﷺ را در دو محور «بنای مسجد» و نیز «ساخت ابنیه» (شامل خانه‌ها و اطم‌ها) تشریح می‌نماید. نویسنده ویژگی خاص ساختن بنا و شهر در آن دوران را ساده و به دور از هرگونه ظرائف خاص هنری و ملهم از معماری عصر جاهلیت می‌داند و بر آن اساس به تحلیل تحول معماری مدینه پس از ساخت مسجدالنبی می‌پردازد.

قبل از آنکه روش پیامبر در مکان‌یابی مسجدالنبی مورد واکاوی قرار گیرد لازم است، شاخصه‌های مکان‌یابی مساجد که از آیات و روایات استخراج شده، بررسی گردد تا میزان قرابت روش حضرتشان با معیارهای دینی در این رابطه مشخص گردد.

مکان‌یابی مساجد براساس مبانی نظری اسلام

یک. براساس آیات

از آنجا که مسجد یک بنای مهم فرهنگی و هویت‌ساز در اسلام است، در آیات متعدد قرآن در خصوص شرایط مکان‌یابی، سازندگان و نوع ساخت آن دستوراتی به‌طور کلی مطرح شده که ذیلاً مورد بررسی قرار می‌گیرد:

---

1. intellectual discourse.

نکته اول: آنکه قبل از مکان یابی و ساخت مسجد باید نیت بنیان آن پرهیزکاری و تقوا باشد؛ زیرا اعتقاد و بینش معمار مسجد دربردارنده رسالت دینی و اجتماعی او بوده و درواقع تقوا و ایمان معمار، همچون آینه‌ای است که روح الهی را در فضای قدسی مسجد انعکاس می‌دهد. بر این اساس معماری اسلامی قبل از نمایش قوام و زیبایی، سر بر آستان بی‌مثال مبانی و معانی فرود می‌آورد. درواقع این معانی و مبانی است که ماهیت معماری اسلامی را ایجاد نموده تا در ساخت‌وساز شهرهای مسلمانان مؤثر گردد و طرح نوینی از کالبد و روح تمدن اسلامی را پی‌ریزی نماید. همچنین از آنجا که مسجدالنبی، اولین و مهم‌ترین مکان آغاز حکومت اسلامی بود، خواست الهی بر آن مقدر شد که بر کل بنا، از مکان ساخت آن گرفته تا فضای درونی‌اش، روح تقوا حاکم باشد و مصداق «اسس علی التقوی»^۱ گردد. مضاف بر اینکه مکان یابی مسجد امری الهی است؛ زیرا «هدایت خداوندی شامل خانه‌هایی است که خداوند رخصت داده بالا برده و بزرگ داشته شوند و نام خدا در آنها بامدادان و شبانگاهان به پاکی ذکر گردد^۲ و مساجد، تنها در مکان‌هایی که خدا اجازه داده است، می‌توانند برافراشته و با عظمت برپاگردند.»^۳ توجه به این هدف، چنان مهم می‌نماید که ساخت مساجد به دست مشرکین ممنوع دانسته شده و حتی تعمیر مساجد، فقط باید به دست کسانی باشد که به خدا و روز قیامت ایمان دارند،^۴ زیرا در تمامی اجزا و ابعاد مسجد باید روح ایمان، ساری و جاری باشد و این اولین منشأ روحانیت مسجد است. شاهد سخن آنکه در *دلائل النبوة* آمده است: «پیامبر همراه اصحاب خود، خشت و آجر حمل می‌فرمودند [و شعری را زمزمه می‌نمودند] اینها بارهای سودمندند، آری پروردگار ما از همه پاک‌تر و نیکوتر است.»^۵ که حاکی از توجه پیامبر حتی به‌هنگام کار به هدف والای توحید بوده است.

۱. توبه (۹): ۱۰۸. این آیه مصداق تجلی توحید و پرهیزکاری در امور مربوط به مساجد و همه فعالیت‌های بشری است.

۲. نور (۲۴): ۳۶.

۳. نور (۲۴): ۳۵.

۴. توبه (۹): ۱۸ - ۱۷. در حال حاضر دیده می‌شود که ساخت یا حتی تعمیر مساجد طی قراردادهایی که میان مشرکین و مسلمانان بسته می‌شود، از طرف مسلمانان به مشرکین واگذار می‌شود. با توجه به عبارت «ما کان للمشرکین» حق و ملک را نفی می‌کند و کلمه «کان» که گذشته را می‌رساند افاده می‌کند که مشرکین موجبات داشتن چنین حقی را از سابق واجد نبودند که خانه خدا را تعمیر و مرمت و یا زیارت کنند. معنای آیه براساس *تفسیر المیزان*: «جایز و حق نیست که مشرکین نواحی فرسوده مسجدالحرام را تعمیر کنند، مانند سایر مساجد خدا، با اینکه خود معترف به این‌اند که کافرنند، چون قول و فعلشان بر آن دلالت می‌کند.» این را می‌رساند. (طباطبائی، *تفسیر المیزان*، ج ۹، ص ۲۶۷)

۵. بیهقی، *دلائل النبوة*، ج ۲، ص ۱۸.

نکته دوم: از آنجا که در قرآن کریم، هدف اصلی آفرینش انسان عبادت است،^۱ لذا به جنبه‌های عبادی مسجد بیش از هر بعد دیگری تکیه شده و در آیات الهی به موانع از بین برنده عمران و آبادانی آن توجه گردیده^۲ تا از ویرانی مساجد جلوگیری شود.^۳ این امر صرفاً به معنای تخریب فیزیکی مساجد نیست بلکه بی‌رونقی مسجد نیز از مظاهر از بین رفتن آبادانی آن است. بدین ترتیب با توجه نمودن به نشانه‌های کالبدی، برنامه‌ریزی فعالیتی و انطباق دادن آنها با اصول عبادی در مکان‌یابی، شناسه‌های مهم تعریف‌کننده مسجد در محیط، مشخص و جذب افراد میسر خواهد شد تا موجب رونق و آبادانی گردد.

نکته سوم: از آنجا که مسجد محل زدودن روح از آلودگی است، در انتخاب مکان مسجد، میرا داشتن آن از آلودگی‌های ظاهری و معنوی مورد سفارش قرآن قرار گرفته است.^۴ داخل و خارج مساجد باید پاکیزه و رغبت‌انگیز باشد، زیرا عبادت و طهارت با هم پیوند دارد و پاک‌سازی جزو اهداف بنای مساجد است. مسجد باید در مکانی خالص و بلا مانع برای عبادت ساخته شده و از کثافات و پلیدی‌های تنظیف باشد تا موجب تنفر و اشمئزاز نشود. حتی تخریب زمین برای پاک کردن آن از آلودگی‌ها نیز مجاز شمرده شده. بر این اساس در انتخاب مکان مسجد، توجه به همجواری‌های آن در ایجاد محیط پاک، مورد توجه بوده تا سازگار با آن و القاگر توحید خداوندی و محل فعالیت هدف در این مکان نباشد.^۵ این امر شاید اشاره بر آن باشد که مکان مسجد متناسب با متانت و وقار مؤمنان و حق‌طلبان گردد و حتی الامکان در اطراف مسجد آلودگی‌هایی مانند آلات لهو و لعب یا حتی مکاسب ممنوعه وجود نداشته باشد که انسان را از یاد خدا غافل کند. یا در همسایگی مسجد افرادی زندگی نکنند که با رفتار نفاق‌آلود و فتنه‌گر خود مانع عبودیت شوند.

نکته چهارم: علاوه بر این موارد، مساجد در اماکن مسلط بر شهر و بلندی ساخته شوند و ورودی آنها در پایین دست قرار گیرد تا هنگام ورود به مسجد در انسان حس خضوع و خشوع

۱. ذاریات (۵۱): ۵۶.

۲. بقره (۲): ۱۱۴.

۳. حج (۲۲): ۴.

۴. بقره (۲): ۱۲۵.

۵. جن (۶۲): ۱۸. در تفسیر این آیه امام صادق علیه السلام فرمودند: «چون یهود و نصاری در مراکز عبادت خود به خدا شرک می‌ورزیدند، خداوند فرمود: در مساجد اسلامی با خداوند احدی را نخوانید و خدا لعنت کند کسی که به مسجد احترام نگذارد.» (مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۲، ص ۳۵۵)

ایجاد گردد.^۱ شاید این دستور به سبب نشان دادن ابهت اماکن مقدس یا نماد حکومت اسلامی بوده که از همه جای شهر، مساجد رؤیت شود تا بر محلات آن اشراف داشته باشد. در این صورت فضا سازی شهر با این نوع بافت، معنویت بیشتری خواهد داشت. همچنین چون اوج خضوع و فقر انسان در نماز در مرتبه سجده است، انعکاس این عمل در مسجد، باعث ایجاد فضای عبادت و خضوع می‌شود، پس در جهت تقویت این صفت در مسجد، بهتر است ورودی آن، به‌عنوان نماد بندگی حدالامکان در پایین دست قرار گیرد.

نکته پنجم: مناسب است که ساختمان مساجد در زمین‌هایی ساخته شوند که در آنها واقعه تاریخی مهمی رخ داده باشد یا به‌نام حوادث مهم نامگذاری شوند. این امر را می‌توان از آیات سوره کهف^۲ استنباط نمود که خداوند با نقل انگیزه مردم در ساخت مسجدی بر مکان غار اصحاب کهف آن را مورد تأیید ضمنی قرار داده است. مانند مسجد قبا، سلمان، احد و مسجد احزاب. این امر شاید به جهت ارج نهادن به آن مکان و نیز تبدیل نمودن مسجد به خاطره ذهنی کاربران باشد و یا منظور، به یاد آوردن ایام الله و پیروزی حق بر باطل بوده که این خود نیز در راستای یاد حق است.^۴

نکته ششم: باید از ساختن مسجد در جاهایی که مستلزم آسیب زدن به حقوق دیگران باشد، پرهیز گردد،^۵ رعایت حریم در مکان‌بایی مسجد، عدم تصرف در ملک و توجه به وارد نشدن ضرر مادی و معنوی به دیگران قبل و بعد از ساخت مسجد، در مکان‌بایی مسجد مورد توجه خداوند متعال است و رعایت حق الناس به‌شمار می‌رود.

۱. اسراء (۱۷): ۸۰.

۲. هفت آیات به‌کار گرفته در این پژوهش شامل آیاتی است که یکسری از آنها دلالت مستقیم بر نحو خاص مسجدسازی و انتخاب مکان آن دارند و دسته دیگر، حاوی مفاهیمی است که نیاز به راه‌کارهای معمارانه و شهرسازانه دارد تا آن اهداف در قالب انتخاب مکان و ساخت بنای مساجد تأمین شوند. آیه هفتم دلالت بر ورود و خروج همراه با تسلطی یاری بخش دارد. حس خضوع در انسان، آن تسلط یاری‌بخش را ایجاد می‌نماید و پایین قرار دادن ورودی مسجد یکی از راهکارهای ایجاد خضوع در افراد است.

۳. کهف (۱۸): ۲۱.

۴. الجنکی الشنقیطی، *أضواء البیان*، ص ۲۵۶.

۵. توبه (۹): ۱۰۸ - ۱۰۷. مسجد ضرار: پیامبر اکرم ﷺ می‌خواهد به جنگ تبوک برود ولی منافقین در مقابل مسجد قبا، مسجد دیگری ساختند و از ایشان خواستند که در آنجا دو رکعت نماز بخوانند. جبرئیل نازل شد و به رسول خدا ﷺ خبر داد که این مسجد قرار است پایگاهی علیه او و یارانش باشد. پیامبر دستور داد ساختمان ضرار را با خاک یکسان کنند. (ابن هشام، *سیره النبی ﷺ*، ج ۲، ص ۵۳۰؛ *بحارالانوار*، ج ۲۰، ص ۲۵۳)

دو. براساس روایات

در مورد مکان‌یابی مساجد، احادیث و روایات به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند که حاوی نکاتی به قرار ذیل است:

دسته اول روایاتی است که با بیانی عرفانی و با تأکید بر باطن هستی، کل زمین را مسجد می‌داند.^۱ و با این نگاه، وحدت و وابستگی درونی به‌طور بی‌واسطه، در معماری متجلی می‌گردد. کف مسجد که پیامبر به آن طهارت و تقدس بخشید، در هر زمینی که مسلمان در آن نماز می‌گذارد، گسترش می‌یابد و فضای کل هستی با کلمه الله به دفعات در طول روز یا سر دادن ندای اذان و تلاوت آیات قرآن از مناره، قدسی می‌شود.^۲ مسلمان واقعی به هر پدیده‌ای در طبیعت نه به‌عنوان پدیده‌ای جدا از عالم نفس‌الامر بلکه در مقام آیات خداوندی می‌نگرد و این فلسفه علم اسلامی است. مسجد نیز تجلی‌بخش همین حقیقت است.

اما دسته دوم از روایات، بر مکان‌یابی مسجد و فضای فیزیکی اطراف آن توجه دارد که موضوع مورد بحث مقاله حاضر است. مانند: عدم قراردادن مسجد به‌عنوان گذرگاه.^۳ البته این دستور، ملاحظاتی نیز دارد. طبق روایتی از پیامبر ﷺ ذکر و یاد خدا آن قدر مهم و ضروری است که اگر مسجدی در کنار راه هم ساخته شود، پاداش الهی را به همراه دارد،^۴ و بهتر است، مساجد در کنار راه‌ها ساخته شوند تا مسیر عبور و مرور خلق الله را سد نکنند و مانع کارهای روزمره آنها نشوند.^۵ در عین حال مسیر دسترسی لازم را نیز داشته باشد.

نکته دیگری که در روایات به آن اشاره و تأکید شده، مکان‌یابی با امکان توسعه مسجد است.

۱. حیثما ادرکتک الصلاة فصل الارض لك مسجد عنه؛ المسجدُ بَیتُ كُلِّ مُؤْمِنٍ؛ هر کجا که وقت نماز شد، نماز بگزار، زمین آنجا مسجد توست، خانه هر مؤمنی مسجد است. ... (متقی هندی، کنز العمال، ج ۷، ص ۶۵۰)

۲. نصر، هنر و معنویت اسلامی، ص ۵۳.

۳. لا تَتَّخِذُوا الْمَسَاجِدَ طُرُقًا إِلَّا لِلذِّكْرِ أَوْ صَلَاةٍ؛ مساجد را محل گذر جز برای ذکر خدا یا نماز قرار ندهید. (حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۵، ص ۲۳۹؛ فاضل هندی، کشف اللثام، ج ۳، ص ۳۳۲)

۴. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: مَنْ بَنَى لِي مَسْجِدًا بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ. قَالَ رَجُلٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَهَذِهِ الْمَسَاجِدُ الَّتِي تُبْنَى فِي الطَّرِيقِ؟ قَالَ: نَعَمْ؛ هِرْ كِهْ بَرَايَ خُدَا مَسْجِدِي بَسَاذ، خُدَاوَنْد دَر بَهْشْت بَرَايِ اَوْ خَانِه‌اَيِ خَوَاهِد سَاخْت. مَرْدِيْ كَفْت: اَيِ پِيَاْمِبَرِ خُدَا! هَمِيْن مَسْجِدِه‌اَيِ سَاخْتِهْ شُدِهْ دَر رَاھ نِيْز [اَز اِيْن قَبِيْل‌اَنْد]؟ فَرْمُوْد: «اَرِي». (طبرانی، معجم الکبير، ج ۳، ص ۱۹)

۵. عطایی همدانی حمزه‌نژاد و نقره‌کار، «بررسی و الگوشناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه، مقدمه‌ای برای دستیابی به اصول مکان‌یابی مسجد در شهر اسلامی»، باغ نظر، ش ۱۶، ص ۹.

بدین صورت که اجر توسعه مسجد و افزودن خانه‌ای بر آن برابر خانه‌ای در بهشت دانسته شده^۱ و توصیه رسول اکرم ﷺ بر انصار جهت جادار و بزرگ ساختن مسجدشان از نشانه‌های تأکید بر این امر و آینده‌نگری در ساخت مساجد است^۲ و چنین آمده که بهتر است در حریم مسجد، بنایی ساخته نشود و مساحت زمین به نفع مسجد حفظ شود به حدی که حریم مسجد را تا چهل خانه و چهل گز از چهار سو محسوب نمایند.^۳ به نظر می‌رسد در نظرگیری حریم برای مساجد با توجه به نوع جمعیت‌پذیری آنها، یعنی محلی و شهری، تأکیدی بر این امر بوده باشد.^۴

همچنین در روایات، مکان‌یابی با امکان تجمع در مواقع آسیب و خطر نیز مورد توصیه بوده است که می‌توان آن را در چارچوب آسیب مادی و معنوی مورد بررسی قرار داد. مانند آنکه مسجد باید باعث برطرف کردن اندوه‌های دنیوی، افسردگی و پناهگاه مسلمانان باشد. اطمینان دادن پیامبر ﷺ از این حیث که هرگاه آسیب‌ها و آفت‌ها فرود آیند، اهل مسجد در امان‌اند را می‌توان هم در ایمان و آرامش اهل مسجد جستجو کرد و هم در استحکام ساخت آنها دید.^۵ امام باقر ﷺ نیز زلزله و خورشیدگرفتگی و ماه گرفتگی و بادهای ترسناک را از نشانه‌های رستاخیز می‌داند و می‌فرماید: هرگاه یکی از اینها را دیدید، روز رستاخیز را به یاد آورید و به مسجدهایتان پناه ببرید.^۶ پس مکان‌یابی مساجد در زمین‌های مستحکمی صورت گیرد تا امکان تخریب و آسیب آن به حداقل برسد و در مواقع خطر حفظ شود.

یکی دیگر از نکات مهم در مکان‌یابی مساجد، نحوه دسترسی به مسجد است. این موضوع در چند وجه مورد توجه قرار گرفته است: اینکه مسلمانان بتوانند پیاده به مسجد بروند و امکان

۱. قال رسول الله: من زاد بيتا في المسجد فله الجنة؛ هر کس به مسجد مکانی اضافه کند، بهشت برای اوست.

(متقی هندی، کنز العمال، ج ۷، ص ۶۵۳)

۲. بخاری، صحیح البخاری، ص ۲۲۶.

۳. نجفی، جواهر الکلام، ج ۳۸، ص ۴۷.

۴. عطایی همدانی، حمزه نژاد و نقره‌کار، بررسی و الگوشناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه، مقدمه‌ای برای دستیابی به اصول مکان‌یابی مسجد در شهر اسلامی، باغ نظر، ش ۱۶، ص ۹.

۵. پیامبر اکرم ﷺ نیز به هنگام توسعه مسجد به تحکیم دیوارهای آن پرداخته و چوب‌هایی از تنه درخت خرما را به‌عنوان ستون در میان دیوارها قرار دادند. (صالح، «تاریخچه مسجد النبی: از آغاز تأسیس تا سال ۸۷ هجری»، میقات حج، ش ۳، ص ۱۸۳)

۶. الإمام الباقر ﷺ: إِنَّ الزَّلْزَالَ وَالْكَسُوفَيْنِ وَالرِّيَّاحَ الْهَائِلَةَ مِنْ عِلَامَاتِ السَّاعَةِ، فَإِذَا رَأَيْتُمْ شَيْئًا مِنْ ذَلِكَ فَتَذَكَّرُوا قِيَامَ الْقِيَامَةِ، وَافْزَعُوا إِلَى مَسَاجِدِكُمْ؛ (صدوق، الأمالی، ج ۴، ص ۴۶۵)

دسترسی به آن را داشته باشند یعنی مساجد در محلات مسلمین ساخته شود و آن قدر نزدیک باشد که افراد پیاده رفتن به مسجد را انتخاب نموده و از ثواب قدم زدن در هر نماز به‌سوی مسجد برخوردار شوند.^۱ پیامبر خدا ﷺ فرمود: هر یک از شما در مسجد [محل سکونت] خود نماز بگذارد و مساجد را جستجو [و گزینش] نکند.^۲ این موضوع به دو نکته در مکان‌یابی مساجد اشاره می‌کند، اینکه در ساختار شهری، هر محله دارای یک مسجد باشد و دیگر اینکه از نظر هندسه دسترسی، مسجد در مرکزیت قرار گیرد. علاوه بر آن، براساس روایاتی از پیامبر ﷺ، امکان دسترسی افراد به مسجد در شبانه روز باید وجود داشته باشد. مخصوصاً امنیت حضور شبانه‌روزی زنان در مساجد، مورد تأکید می‌باشد.^۳

در توجه به رونق مساجد و جریان عبادت در آنها^۴ روشنایی محل در مکان‌یابی مورد سفارش بوده، به‌طوری که رسول خدا ﷺ فرمود: هر کس در مساجد خدا چراغی بی‌فروزد تا زمانی که نوری از آن چراغ در مسجد هست، پیوسته فرشتگان و حاملان عرش، برای وی آمرزش می‌طلبند.^۵

۱. قال رسول الله ﷺ: أَلَا أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ مَا يَمْحُو اللَّهُ مِنْهَا الْخَطَايَا وَيُذْهِبُ بِهَا الذُّنُوبَ؟ فَقُلْنَا: بَلَىٰ يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَقَالَ: إِسْبَاغُ الْوُضُوءِ فِي الْمَكْرَاهَاتِ، وَكَثْرَةُ الْخَطِيئَةِ إِلَى الْمَسَاجِدِ، وَانْتِظَارُ الصَّلَاةِ بَعْدَ الصَّلَاةِ؛ أَيَا شِمَا رَا بِه أَنْجَحَ كِه خدَا بَا أَنْ، خَطَاهَا رَا پَاك مِي كِنْد و گناهان را می‌زداید، ره ننمایم؟ گفتیم: چِرا، ای پیامبر خدا! پس فرمود: «كامل به‌جا آوردن وضو در موقعیت‌های سخت و بسیار گام برداشتن به‌سوی مساجد و بعد از نماز، انتظار کشیدن برای نماز [دیگر]». (متقی هندی، *کنز العمال*، ج ۹، ص ۲۸۸)

۲. قال رسول الله ﷺ: لِيُصَلَّ أَحَدُكُمْ فِي مَسْجِدِهِ وَلَا يَتَّبِعَ الْمَسَاجِدَ؛ هِر يَك اَز شِمَا اَز مَسْجِد [محل سکونت] خود نماز بگذارد و مساجد را جستجو [و گزینش] نکند. (هیشمی، *بغية الرائد*، ج ۲، ص ۲۰۳۷)

۳. قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: «اتَذَنُوا لِلنِّسَاءِ إِلَى الْمَسَاجِدِ بِاللَّيْلِ»؛ اَز شَب به زَنان خُود اِجازه رَفْتَن به مَساجِد دِهيد. (الأزدی السجستانی، *سنن أبي داود*، ج ۱، ص ۴۲۳)

۴. قال رسول الله ﷺ: لَا تَمْنَعُوا النِّسَاءَ حُظُوظَهُنَّ مِنَ الْمَسَاجِدِ إِذَا اسْتَأْذَنُوكُمْ؛ هِر گاه زَنان [برای رفتن به مسجد] از شما اجازه طلبیدند، آنان را از بهره‌ای که از مساجد دارند، محروم نسازید. (بخاری، *صحیح البخاری*، ص ۴۴۲)

۵. قال رسول الله ﷺ: الْغُرَبَاءُ فِي الدُّنْيَا أَرْبَعَةٌ: قَرَأَن فِي جَوْفِ ظَلَمٍ، وَ مَسْجِدٌ فِي نَادِي قَوْمٍ لَا يُصَلُّونَ فِيهِ، وَ مُصْحَفٌ فِي بَيْتٍ لَا يُقْرَأُ فِيهِ، وَ رَجُلٌ صَالِحٌ مَعَ قَوْمٍ سَوَاءٍ؛ غَرِيبان اَز دُنیا، چِهار چيزنَد: قَرَأَن اَز سِينِه فَرِد سَتَمِپيشه؛ مَسجِدی که اَز ميان مَردمی است که اَز آن نماز نمی‌گزارند؛ و قَرَأَنی که اَز خانهای است که آن را تلاوت نمی‌کنند؛ و انسانِ دَرستکار اَز ميان جمعیتی بَدکردار. (متقی هندی، *کنز العمال*، ص ۶۱۶)

۶. قال رسول الله ﷺ: مَنْ أَسْرَجَ فِي مَسْجِدٍ مِنْ مَسَاجِدِ اللَّهِ سِرَاجًا، لَمْ تَزَلِ الْمَلَائِكَةُ وَ حَمَلَةُ الْعَرْشِ يَسْتَغْفِرُونَ لَهُ مَا دَامَ فِي الْمَسْجِدِ ضَوْءٌ مِنْ ذَلِكَ السِّرَاجِ؛ هِر که اَز مَسجِدی اَز مَسجدهای خدَا چراغی بی‌فروزد، تا زمانی که نوری اَز آن چراغ اَز مَسجِد هست، پیوسته فرشتگان و حاملان عرش، برای وی آمرزش می‌طلبند. (الکوران، *الرد على الفتاوى المتطرفة رد على خطبة الجمعة للشيخ صلاح البدير في المسجد النبوي الشريف*، ص ۱۰۹)

زیرا نور، شفاف‌ترین، نرم‌ترین و آسان‌ترین عنصر معماری در تولید کیفیت‌ها و بازنمایی فضایی و حالات روحانی افراد است.

توجه به عدم آلودگی صوتی در مکان‌یابی مساجد نیز مورد توجه است یعنی مساجد در جایی ساخته نشوند که صدای بیرون یا درون بر فضای عبادت غالب شود.^۱ بلند نکردن صدا در مسجد علاوه بر اینکه باعث حفظ حرمت مسجد می‌شود، بر این نکته نیز مترتب است که در اماکن شلوغ و پر سروصدا که صداهای مزاحم زیاد است و مانع از یاد خدا می‌شود، ساختن مساجد، مناسبت ندارد. همه موارد فوق حاکی از آن است که بنای مسجد از اصول و اسلوب خاص دینی پیروی می‌کند که لازمه نهادینه نمودن آنها و فرهنگ‌سازی است.

معیارهای پیامبر ﷺ جهت مکان‌یابی مسجدالنبی

یک. مسجدالنبی و علت ساخت آن

پیامبر ﷺ مسجدالنبی را در سال اول هجری بنا نمود که از نظر قداست بر سایر مساجد مگر مسجدالحرام برتری دارد^۲ و این بنا در کارکرد فیزیکی خود مکانی است برای عبادت، اما در کارکرد متافیزیکی و تجلیات معنوی و عرفانی، جلوه کلیه رمز و رازهای معماری اسلامی به حساب می‌آید.^۳ معماری مسجد از همان ابتدا مساوات‌خواه بت‌شکن، درون‌گرا و بالاتر از همه تمام وجودش دینی و مذهبی بود.^۴ در خصوص فلسفه ساخت مسجدالنبی و هدف

۱. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: إِذَا عَمِلْتَ أُمَّتِي خَمْسَ عَشْرَةَ خَصْلَةً حَلَّ بِهَا اللَّيْلُ، قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ وَ مَا هِيَ؟ قَالَ: إِذَا ... ارْتَفَعَتِ الْأَصْوَاتُ فِي الْمَسَاجِدِ؛ هرگاه امت من به پانزده ویژگی عمل کند، بلا بر او فرود می‌آید گفته شد: ای پیامبر خدا! آنها چیست؟ فرمود: «هنگامی که ... صداها در مساجد، بلند شوند». (العسقلانی الکنانی، فتح الباری شرح صحیح البخاری، ص ۴۵۸)

۲. رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «یک نماز در مسجد من، نزد خداوند برابر با ده هزار نماز در سایر مساجد است، مگر مسجدالحرام؛ زیرا نماز در آن، برابر با صد هزار نماز است». (قمی، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ص ۳۰)

۳. هیلن براند، معماری اسلامی: شکل، کارکرد، معنی، ص ۳۱.

۴. بلخاری قهپی، مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی، ص ۶۸.

۵. اینکه معماری مساجد از همان، ابتدا مساوات‌خواه و بت‌شکن و ... باشد نقدی است بر مساجد بعد از رحلت پیامبر که به‌نوعی برای قداست بخشیدن به حکومت خلفای بعد از ایشان ساخته شده بودند و رنگ سادگی و عدالت را ازدست داده و به مساجدی سلطنتی تبدیل شدند و این بر معماری مساجد تأثیر گذاشت. بدین صورت که دارای تجملات و تزیینات فراوان البته باز با رنگ‌وبوی شاهانه گرفت و عناصری چون مقصوره، مناره‌های عظیم و گنبد‌های متعدد جزو معماری مساجد گردید که شخص شریف پیامبر اکرم با آنها

پیامبر اکرم ﷺ از برپایی آن در منابع و مأخذ، دیدگاه‌هایی بیان شده است.

دیدگاه اول و غالب آن اینکه، «بیت»^۱ پیامبر از ابتدا با هدف کانون جامعه جدید اسلامی ساخته شد و بنایی سفارش شده بود نه اتفاقی. این مکان نمی‌توانست صرفاً خانه پیامبر باشد، زیرا حجره‌های مسکونی خانواده پیامبر ﷺ که در داخل این فضا قرار داشتند، توسط حصار محصور شده و از محیط مسجد جدا بوده‌اند^۲ و اندازه بزرگ آن برای زندگی زاهدانه ایشان ضرورتی نداشت. روایت‌های متقن تاریخی نیز که بیانگر استفاده از این بنا برای انجام مناسک روزانه از یک‌سو و محوریت پیامبر ﷺ که ایشان مرکز ثقل تمامی تحولات سیاسی و اعتقادی بوده‌اند، از سوی دیگر، این خانه را به اولین مرکز سیاسی، عبادی مسلمین تبدیل کرده بود^۳ و شکل‌گیری امت که وحدت، قانون‌گذاری، حلقه‌های علمی و حفظ امنیت که لازمه تشکیل تمدن است از آنجا آغاز شد. همچنین شاید بتوان گفت چون نحوه انتخاب این بنا به قضای الهی بوده است و مکان منشأی آسمانی و مقدس داشته، سرنوشتی متفاوت و فراتر از «بیت» برای آن رقم خورده بوده است.^۴

دیدگاه دوم آن است که خانه پیامبر به نیت عبادتگاه ساخته نشد،^۵ بلکه به‌منظور جایگاهی برای زندگی رسول خدا ﷺ بوده است، زیرا ایشان عادت داشتند، مراسم مهم و اعیاد را در خارج از شهر مدینه و در مصالای وسیعی که به احتمال از مناطق مقدس ادیان الهی در گذشته بوده است، برگزار نماید.^۶ این دیدگاه، خانه پیامبر را کانون تجمع خصوصی مسلمانان می‌داند و محلی برای حل مشکلات آنان که بعدها به پایگاه عبادت تبدیل شد^۷ و تأکید دارد که این محل

موافق نبودند. (برای اطلاعات بیشتر در زمینه تاریخ تحول عناصر فضایی مسجد پس از پیامبر رجوع کنید به: گروه، معماری جهان اسلام؛ تاریخ و مفهوم اجتماعی آن)

۱. در آیه ۳۵ سوره نور که آن هم معروف به نور است، داریم: «این چراغ فروزان) در خانه‌هایی (روشن است) که خداوند رخصت داده که قدر و منزلت آنها رفعت یابد و نامش در آنها یاد شود. در آن خانه‌ها هر بامداد و شامگاه (انسان‌هایی) به تسبیح خداوند می‌پردازند.» پیامبر ﷺ فرمودند: منظور از بیت، خانه‌های پیامبران است که برترین آنها خانه پیامبر اکرم ﷺ، حضرت علی ؑ و حضرت فاطمه ؑ است. (سیوطی، در المثنور، ج ۶، ص ۲۰۳)

۲. هیلن براند، معماری اسلامی: شکل، کارکرد، معنی، ص ۳۹.

3. Rasdi, *Islamic Architecture Evolution: Perception and Behaviour*, Procedia, p:249.

۴. عطایی همدانی، حمزه‌نژاد و نقره‌کار، بررسی و الگوشناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه، مقدمه‌ای برای دستیابی به اصول مکان‌یابی مسجد در شهر اسلامی»، باغ نظر، ش ۱۶، ص ۱۰.

۵. هیلن براند، معماری اسلامی: شکل، کارکرد، معنی، ص ۴۰.

۶. اتینگهاوزن و گرابر، هنر و معماری اسلامی، ص ۶ - ۵.

۷. احزاب (۳۳): ۵۳.

به منظور حرم و مسجد ساخته نشد و یا در دوران پیامبر چنین بدان نمی‌نگریستند بلکه تاریخچه رویدادهایی که در آن اتفاق افتاد، آن را به حرم تبدیل کرده است.

اما دیدگاه سوم بر این نکته تأکید دارد که پیامبر در نزدیکی خانه‌اش مسجدی مجزا بنا کرد^۱ و این نکته درک مسلمانان را نشان می‌دهد که مسجد را نوعی بنای جدید می‌دانستند. البته نه از لحاظ ظاهر طبیعی و فیزیکی بلکه بیشتر به لحاظ هدف تجمع مؤمنان. شاید بهترین دیدگاه این باشد که در مدینه و در سال‌های اول، خانه پیامبر ﷺ به سرعت به کانون مؤمنان تبدیل شده است و کارکردهای معماری را یکجا در خود داشته است.^۲ نه تنها محل عبادت بلکه مکانی برای مدیریت اموری بود که مستقیم یا غیرمستقیم به دین ارتباط داشت و حیات مادی و معنوی هر دو به طور هم‌زمان در این بنا جریان داشته است.

دو. بررسی عملکرد پیامبر در مکان‌یابی مسجدالنبی

انتخاب مکان مسجدالنبی امری الهی و بیشتر به نوعی اعجاز شبیه بوده است. به همین دلیل تحلیل آن با عقول ناقص بشری غیرممکن می‌نماید و تنها می‌توان در این باره با توجه به مسائل سیاسی و اجتماعی و محیطی موجود در آن دوره احتمالاتی را مطرح نمود. با یقین بر اینکه هدایت الهی بهترین هدایت‌هاست و پیامبر اکرم ﷺ به اذن پروردگار در انتخاب محل مسجد، شتر خود را مأمور دانست،^۳ باید دید چه معیارهایی در این هدایت مدنظر بوده که می‌تواند الگوی ساخت مساجد در شهرهای اسلامی باشد. البته می‌توان در همه‌جا منشأ مسجد را به خواست الهی مرتبط دانست. یکی از مهم‌ترین نمونه‌های مکان‌یابی براساس معیار غیبی، مکان‌یابی مسجدالحرام بود که ساخت آن توسط حضرت ابراهیم علیه السلام صورت گرفت، در روایات آمده که پایه‌های این بنا توسط فرشتگان الهی از زمان پیدایش زمین در این مکان گذارده شده بوده است.^۴

۱. گروه معماری جهان اسلام، ص ۲۱۰.

۲. کعکی، معالم المدینة المنورة بين العمارة و التاريخ، ص ۶۲.

۳. مؤمنون (۲۳): ۲۹.

۴. مکان خانه کعبه که نخستین پرستشگاه خدا بود حتی قبل از زمان حضرت آدم علیه السلام انتخاب گردیده بود و به هنگام آفرینش زمین که تمام سطوح آن را آب فرا گرفته بود، و خشکی اندک اندک از اطراف کعبه بر آمد. خانه کعبه توسط حضرت آدم علیه السلام ساخته شد. بعداً طوفان نوح باعث شد که ساختمان این خانه ویران شده و در ظاهر محو گردید، اما ابراهیم خلیل از خدا خواست که مکان کعبه را تعیین کند. جبرئیل از طرف خدا به زمین آمد و همان مکان سابق کعبه را خط‌کشی کرد و بدین ترتیب مکان آن بر ایشان معلوم گردید. (تونه‌ای، فرهنگنامه حج، ص ۱۲۴)

اما با این وجود به نظر می‌رسد، رسول خدا ﷺ به‌طور مشخص در مکان‌یابی مسجدالنبی بر عوامل محیطی، فرهنگی و اجتماعی توجه نمودند، زیرا مکان‌یابی مساجد از وضع موجود در شهرها نیز متأثر است:

۱. مکان‌یابی با هدف جذب حداکثر و ایجاد وحدت

در شهر مدینه، اقوام و قبایل گوناگون از جمله «اوس» شامل «بنی‌ظفر»، «بنی‌عبدالاشهل» و «بنی‌زُعور» از شرق تا شمال مدینه ساکن بودند و در نواحی مرکزی و غربی هم اقوام خزرج ساکن بودند.^۱ مردم مدینه به‌لحاظ اعتقادی و سیاسی علاوه بر مسلمانان انصار، گروه بندی دیگری مانند مشرکان، یهود و منافقان داشتند که به عنوان گروه‌های مخالف رسول اکرم ﷺ از هر فرصتی برای ضربه زدن به اسلام استفاده می‌کردند. به همین سبب مکان‌یابی مسجد که در آن دوره، حکم مرکز حکومت را نیز داشت، باید کاملاً عقلانی و حساب‌شده می‌بود تا در میان گروه‌های اجتماعی ساکن در شهر مدینه تعادل برقرار کند. عمق تعصبات قبیله‌ای^۲ نیز میان آنان مزید بر علت بود تا پیامبر اکرم ﷺ در مکان‌یابی مسجد دقت کامل داشته باشد و آتش حسادت‌های قبیله‌ای را شعله‌ور نسازد.^۳ مأمور بودن شتر خود تدبیر مهمی بود تا اولاً گروه‌های معارض در مدینه را به وحدت و همدلی دعوت نماید و ثانیاً عدم جانب‌داری پیامبر ﷺ از گروه خاصی را نشان دهد. توجه شایان پیامبر به بافت جمعیتی شهر به‌هنگام مکان‌یابی مسجد و سعی در ایجاد وحدت و همدلی در فضایی متوازن و متعادل تا آنجایی باعث تحکیم هویت دینی و روابط اجتماعی شده بود که پس از آن سجده پیامبر بر زمین، عامل انتخاب مکان برای مساجد، توسط ساکنان مدینه تلقی می‌شد. درواقع این امر پایه‌ریزی تمدن اسلامی به پشتوانه وحی و توجه به جمیع جهات بوده است، زیرا که مسجد خلاصه‌ای از ابعاد مختلف عبودیت را در خود داشت و وحدت‌آفرین بود نه اختلاف‌افکن و چون مدینه نیز محل حضور قومیت‌های مختلف بود، می‌توان گفت این بهترین راه نزدیک شدن به هدف اصلی ساخت مسجد به عنوان تمرکز نیروها براساس ایمان بوده است.

۱. لمعی مصطفی، مدینه منوره؛ تحولات عمرانی و میراث معماری، ص ۱۷.

۲. حسنی، سیره المصطفی، ج ۱، ص ۱۷.

۳. این زمین در آن زمان به دو برادر یتیم به نام سهل و سهیل تعلق داشت که به‌همراه دایی خود از قبیله بنی‌نجرار زندگی می‌کردند. از طرف دیگر، در نزدیکی آن زمین، خانه ابویوب انصاری قرار داشت که از قبیله بُع و منسوب به نجاشی بود.

۲. مکان یابی و عدم توجه به عناصر قدرت و ثروت (توجه به زمین‌های کم ارزش)

از آنجایی که مسجد مکانی عبادی و معنوی است و جایگاه ارزشمند خود را نباید به امور دنیوی آلوده نماید، لذا شتر پیامبر (القصة) پس از عبور از بین قبایل مختلف در میان خانه‌های «بنی مالک بن نجار» و کنار «خانه ابویوب انصاری» زانو زد و پیامبر نزول اجلال نمودند. این محوطه جزو اموال «سهیل و سهل بن رافع بن عمرو بن النجار» بود که به علت صغیری و یتیمی تحت کفالت و ولایت اسعد بن زراره زندگی می‌کردند.^۱ این زمین، محل خشکاندن خرما و مرُبْد^۲ بود. محوطه‌ای بود که در آن چند درخت خرما و مقابری از مشرکان وجود داشت.^۳ در واقع مکان یابی با توجه به رونق مسجد بود نه زمین‌های با ارزش مادی. زمین مسجدالنبی در منطقه بایری بود که تقریباً کاربری خاصی نداشت و موقعیت حاشیه‌ای و غیرمهمی داشت و متعلق به صاحبان قدرت و ثروت نبود. در اصل در مکان یابی مسجد، اصل آزادی معنوی از قیود تمام اشراف و ملاً مطرح بود تا مسجد با استقلال بتواند اصل دعوت به دین را ادامه دهد و تحت سلطه قدرتمندان نباشد.

۳. مکان یابی و عدم غصب زمین (توجه به معیارهای تشریعی)

در منابع آمده است که رسول خدا ﷺ زمین را به رغم اصرار صاحبان آن که از جان و دل به ایشان هبه می‌نمودند،^۴ به ده دینار خریدند و مسجدی را در آن پایه‌گذاری کردند. پیامبر اکرم ﷺ از سهیل و سهل، یا قییم و ولی آنها و یا طایفه بنی‌نجرار خواستار معامله مرُبْد شد تا در آنجا خانه و مسجد خود را بنا کند.^۵ ذکر شده است که «پیامبر دستور ساختمان مسجد را صادر فرمود و پی بنی‌نجرار فرستاد و چون به حضور آمدند، فرمود زمین خود را به من بفروشید و آنها گفتند به خدا قسم بهای آن را نمی‌گیریم مگر از خداوند متعال و پیشکش دادند.»^۶

۱. زهری، الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۳۷۲.

۲. محل نگهداری حیوانات اهلی به‌طور موقت، به کسر اول و سکون دوم و فتح سوم، در لغت به‌معنای آغل اشتران و شترخان، نیز به‌معنای محل خرمن کردن و خشک نمودن خرماست. (شراب، فرهنگ اعلام

جغرافیایی - تاریخی در حدیث و سیره نبوی، ص ۳۵۰)

۳. قائدان، «معماری مساجد و ابنیه در عصر پیامبر ﷺ»، میقات حج، ش ۵۹، ص ۱۶۹.

۴. سمهودی، وفاء الوفاء، ج ۱، ص ۲۴۹.

۵. حمیری، السیره النبویة، ج ۱، ص ۴۹۶.

۶. نجفی، مدینه شناسی، ص ۷۶.

اما ابن بطوطه سه احتمال را مطرح نموده است: اینکه پیامبر آن محل را خریداری کرد، آن دو پسر خودشان به پیامبر بخشیدند و یا اینکه ابویوب انصاری رضایت آنها را حاصل کرد.^۱ این موضوع حاکی از توجه پیامبر به رعایت حق الناس و جلب رضایت صاحبان زمین است تا عبادت خداوند در مکان غصبی صورت نگیرد. حتی توسعه مسجد نیز همراه با رضایت صاحب ملک بود و هیچ امری حتی صلاح مسلمین نیز مانع کسب این شرط نمی‌شد.

۴. مکان‌یابی با هدف اشراف بر شهر و معیار مرکزیت

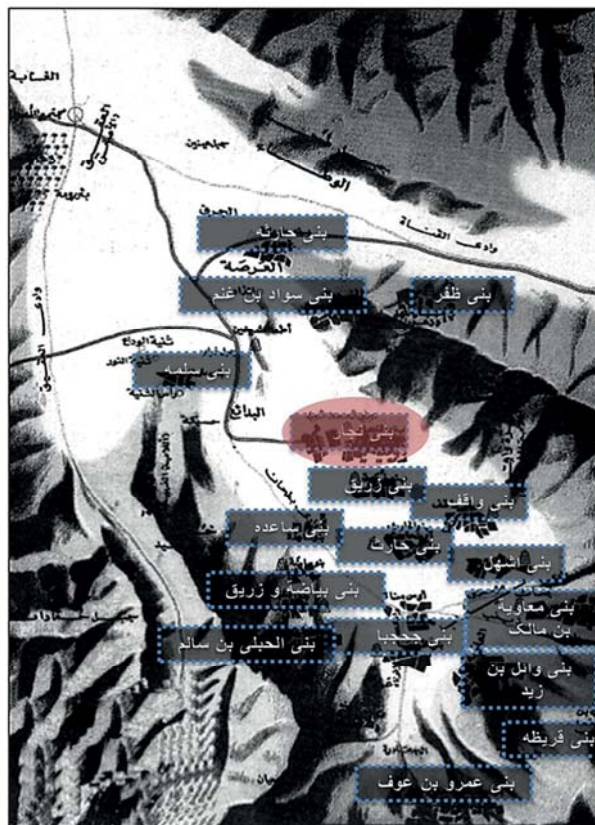
خانه‌ای که برای پیامبر ساخته شد در وادی مرکزی، واقع بر نقطه‌ای مرتفع بود. ایشان در منطقه مرکزی یثرب مشغول به ساخت مسجد و خانه خود شدند و مکانی را برای ساخت مسجد انتخاب نمودند که بتواند تمام منطقه مدینه را تحت نظر داشته باشد.^۲ این تمهید کاملاً هوشمندانه بود، زیرا جمعیت مدینه در شکل نیم دایره، از سمت قبا در جنوب غرب مدینه تا منطقه «جُرف»^۳ در شمال غرب آن، توزیع یافته بود و با این کار، توجه به بافت جمعیتی و تسلط بر آن میسر می‌شد. از نظر جغرافیایی نیز در غرب مسجد، بازار و در شرق آن قبرستان بقیع بود، هرچند ارتباط مسجد با آنها با واسطه بود، اما نقطه میانی به حساب می‌آمد. محله‌ای که پیامبر ﷺ در آن اقامت گزید، در قیاس با طول و عرض منطقه - میان حره شرقی و غربی و احد و قبا، باعث می‌شد، مسیریابی سریع و آسان گردد. قرارگیری در مرکز شهر و بر بلندی، مسجد را به نشانه شهری مبدل ساخته بود. همچنین این منطقه به خاطر قابلیت‌هایش^۴ زمینه مرکزیت شهر را داشت، زیرا در آنجا نهرها و چاه‌ها مهم‌ترین عامل شکل‌دهنده به محیط زندگی بودند و مسجدالنبی در بین مناطق مسکونی و باغ‌ها مکان‌یابی شد تا به مهم‌ترین فضاهای شهر در تمام نقاط مدینه دسترسی داشته و به نظارت بر معیشت مردم و عملکردشان پرداخته شود. (تصویر ۱)

۱. ابن بطوطه، سفرنامه ابن بطوطه، ص ۱۵۵ - ۱۵۴.

۲. عطایی همدانی، حمزه نژاد و نقره کار، بررسی و الگو شناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه، مقدمه‌ای برای دستیابی به اصول مکان‌یابی مسجد در شهر اسلامی، «باغ نظر»، ش ۱۶، ص ۱۲.

۳. الجرف، موضع يقع في شمال غرب المدينة المنورة و يبعد عن المسجد النبوي سبعة كيلو مترات تقريباً، یر به وادي العقیق. (<http://ar.wikipedia.org>)

۴. در مورد قابلیت‌های این زمین: ارتباط با آطام، قرارگیری در کنار چاه‌های پرآب، وادی‌ها و قرارگیری در ملک ابویوب انصاری است.

تصویر (۱): مکان یابی مسجد با توجه به پراکندگی قبایل در محلات دوره نبوی، منبع: جعفریان، ساختار شهری مدینه و محلات متقابل در دوره نبوی، ص ۱۱۴-۱۰۲

علاوه بر این موارد، پیش از ورود به مدینه، وقتی از پیامبر ﷺ خواستند تا در قبا بماند، فرمودند: «انی امرت بقرية تاكل القرى؛ من مأمور به ساخت شهری هستم که شهرهای دیگر را بخورد»^۱ و نیز «اکالة البُلدان و اكلة القرى»^۲ که در این حدیث آمده مأمور شدم به سکناى قریه‌ای که می‌خورد قریه‌ها را یعنی به جهت غلبه اهل آن.

۵. مکان یابی با امکان توسعه‌پذیری و مقاوم‌سازی

پیامبر با ابتدای به عشق الهی بنای مسجد را بنیان نمود و در آن توازن ایجاد کرد. در حقیقت طراح مسجد و به عبارتی، ناظر و همکار در معماری آن محسوب می‌شد؛ زیرا ایشان با داستان

۱. صالحی شامی، سبل الهدی و الرشاد، ج ۳، ص ۲۹۳.

۲. سمهودی، اخبار مدینه، ص ۴۲.

مبارک خود، خطی بر روی زمین به صورت مستطیل کشیدند و حد مسجد را تعیین کردند. با یک نیزه و یک خط، به تقسیم زمین به مکانی برای زیستن (خانه‌اش در کنار مسجد) و فضایی برای نیایش؛ به تعبیری، زندگی مادی و معنوی را با هم توأم ساخت و دین و دنیا را با هم مرتبط کرد. رسول خدا ﷺ به‌عنوان معمار و طراح مسجدالنبی و خانه‌های صحابه، علاوه بر آنکه در ساختن مسجد شخصاً سهیم بود و نوع معماری و طراحی آن را مشخص می‌کردند به تقسیم زمین‌ها و توزیع فضا برای احداث بنا و خانه‌ها با کشیدن خط‌هایی می‌پرداختند و حتی به توسعه آنها در عرض و طول و نیز ارتفاع فرمان می‌دادند.^۱ با این کار مرکزیتی مقدس برای برپایی و شکل‌گیری شهری اسلامی و مذهبی فراهم شد. نمونه‌های عالی مسجد مدینه توسط پیامبر ﷺ طراحی شد و در آنجا پیشانی انسان کامل به پیروی از مشیت تازه الهی بر زمین ساییده شد.

تا سال هفت هجری در ترکیب و شکل اولیه مسجد تغییراتی ایجاد نگردید، اما در آن سال که مسلمانان از فتح قلاع خیبر به مدینه بازگشتند، ضرورت توسعه مسجد به دلیل افزایش تعداد مسلمانان ایجاد گردید. در ابتدا ساخت مسجد به دلیل سست بودن خاک مرئد، پی از دو ردیف سنگ ساخته شد^۲ و بر روی آن در فاصله‌هایی تنه درخت خرما به‌عنوان نگهدارنده کار گذاشته شد و فاصله بین آنها با خشت خام پر گردید، اما به‌هنگام توسعه، خشت پخته جایگزین خشت خام شد و در ابتدا که ستون‌های مسجد هشت عدد بود، در دو ردیف چهارده تایی ستون در جانب قبله نصب گردید. چهار ستون صفا در جای خود باقی ماند و جهت مقاوم‌سازی، ستون‌های جدید در کنار ستون‌های قدیمی برپا شد.^۳ و بدین ترتیب، پیامبر مساحت مسجد را به دو برابر اندازه قبلی رساند و شکل مستطیلی ۱۳۶ در ۱۱۴ ذراع به آن داد.^۴

۶. مکان‌یابی با توجه به سازگاری هم‌جواری

حیات روحانی و مادی هر دو به‌طور هم‌زمان در مسجدالنبی جریان داشت. در واقع این دوره دوره گذار جامعه اسلامی بود تا کارکرد عمومی مسجد را در جامعه نهادینه سازد. پیامبر ﷺ در حیات مسجد، مکانی (سایه‌دار به نام ظلّه) بنا نمودند تا در مواقع لازم امور مهم به اطلاع مردم برسد و

۱. قائدان، «معماری مساجد و ابنیه در عصر پیامبر ﷺ»، میقات حج، ش ۵۹، ص ۱۲۰.

۲. بخاری، صحیح البخاری، ص ۲۳۳.

۳. کعکی، معالمه المدينة المنورة بين العمارة والتاريخ، ج ۳، ص ۶۸.

۴. سمر دلموجی، ساختمان حرم نبوی مدینه منوره، ص ۱۸.

در کنار آن جهت سکونت همسر، دو خانه متصل به هم ساختند.^۱ مسجدالنبی سه درب داشت. یکی در دیوار جنوبی، دیگری در شمال دیوار غربی^۲ و درب سوم، درب میانه دیوار شرقی مسجد.^۳ پس از تغییر جهت قبله از بیت المقدس (سمت شمالی) به کعبه (سمت جنوبی) در سمت شمال دربی گشوده شد و درب جنوبی مسدود گشت، اما بعدها بر تعداد حجره‌های اطراف مسجد افزوده شد. اصحاب دیگر نیز هر کدام که توانایی داشتند، حجره‌ای در کنار مسجد ساختند. مهاجرین (اصحاب صفه) در داخل مسجد و نزدیکان رسول خدا ﷺ^۴ در پشت مسجد برای خود اطاقی ساخته بودند. هر کدام در یا دریچه‌ای از خانه خود به داخل مسجد باز کرده بودند. پس از گذشت مدتی رسول خدا ﷺ دستور داد، بجز در خانه علی علیه السلام، بقیه آن درب‌ها را ببندند.^۵ در تحلیلی که در مفهوم بیت^۶ در قرآن صورت گرفته، تنها خانه حضرت علی علیه السلام از نظر این ویژگی‌ها با بیت و مسجد پیامبر مشترک بوده است. این امر حاکی از آن است که تنها در خانه علی علیه السلام بود که شایستگی همجواری با مسجدالنبی را داشت.

۷. مکان‌یابی با توجه به معیارهای بومی

در ابتدای ساخت مسجد، پیامبر ﷺ همدوش با صحابه بنایی می‌نمودند.^۷ ساختمان و بنای خانه پیامبر ﷺ بسیار سبک بود؛ مانند الگویی از زندگی بدوی و چادرنشینی عرب صحراگرد و ترکیبی از درخت خرما. با وجود این که از نظر محیطی دارای آسایش چندانی نبود، اما نمونه‌ای بود که حضور افراد بدون هیچ امتیازی در آن صورت می‌گرفت و چون برای بادیه‌نشینان مجرد و غیر معمول می‌نمود، یادآوری توحید بود^۸ و نمایانگر فقر مؤمنین در برابر استغنائی حق. اجزا و

۱. نجفی، جواهر الکلام، ج ۱، ص ۳۲.

۲. باب عاتکه به باب الرحمة مشهور بوده است.

۳. باب جبرئیل فعلی است.

۴. مانند امیرالمؤمنین علیه السلام، حمزه، ابوبکر، عثمان و دیگران.

۵. رسولی محلاتی، زندگانی حضرت محمد صلی الله علیه و آله، ص ۲۶۴.

۶. انواع بیت در قرآن شامل: ۱. بیت امن و رضا (تحریم (۶۶): ۱۱؛ توبه (۹): ۲۴؛ ۲. بیت سکن و طمأنینه (نحل (۱۶): ۸۰)؛ ۳. بیت مأمن (حجر (۱۵): ۸۲؛ نمل (۲۷): ۱۸)؛ ۴. بیت اثر و شاهد (سجده (۶۲): ۲۴)؛

۵. بیت مصلی و قبله (نوح (۷۱): ۲۸)؛ ۶. بیت ستر و غطاء (یوسف (۱۹۲): ۲۳)؛ ۷. بیت جزاء (صف (۶۱): ۱۲)؛

توبه (۹): ۷۲)؛ ۸. بیت حجت و برهان (اسراء (۱۷): ۹۳)

۷. نجفی، جواهر الکلام، ج ۱، ص ۳۴.

۸. پاپادوپولو، معماری اسلامی، ج ۱، ص ۱۱.

عناصر بافت معماری در مدینه قبل از اسلام براساس هویت بومی آن منطقه ساخت آطام^۱ بود. پیامبر پس از ساخت مسجد اجازه تخریب اطعم‌ها را نداده و فرمودند اینها زینت مدینه هستند.^۲ اهالی مدینه چه آنها که به کشاورزی مشغول بودند و چاه حفر می‌کردند و چه آنها که به تجارت می‌پرداختند و در ساخت بازار نقش داشتند، عریش می‌ساختند که پیامبر این را خوب می‌دانستند. البته عریش در آن زمان با فعالیت‌های کشاورزی پیوند خورده بود، محلی بود برای تجمع کشاورزان به‌هنگام برداشت محصول و پیامبر از آن در ایجاد وحدت بین ساکنان مدینه استفاده نمود.^۳

۸. مکان‌یابی بر مبنای معیار پاکیزگی

در انتخاب زمین مسجدالنبی و هم‌جواری‌های آن، حضرت چندین عامل مربوط به پاکیزگی را مدنظر قرار داده بودند. یکی کاهش انتقال آلودگی ناشی از سیلاب و طغیان رودخانه‌ها بود که پیامبر مسجد را در مکان بلندی^۴ ساخته و اطراف آن هفت چاه به نام آبار هفتگانه غرس نموده بودند. عامل دوم اینکه، زمین قبرستان بقیع در هم‌جواری مسجد و در ضلع جنوب شرقی آن و پشت به باد غالب جنوب غربی مدینه انتخاب شده بود تا آلودگی‌های ناشی از آن از مسجد دور گردد. علاوه بر این، لبه قبرستان در جوار مسجد چندین متر بلندتر بوده و با شیبی معکوس به سمت جنوب شرقی کاهش می‌یافت که این امر مانع از شسته شدن آلودگی قبرستان به سمت مسجد، در ایام بارش می‌شد. عامل دیگر اینکه در زمینی که پیامبر جهت بنای مسجد انتخاب نموده بودند، نخل خرما و قبر عده‌ای از مشرکین و ساختمان مخروبه‌ای وجود داشت که اطراف آنها دیوار کشیده شده بود، پیامبر دستور داد زمین را برای ساختمان مسجد آماده کنند. به نظر می‌رسد بنا بر آیه ۲۸ سوره توبه،^۵ پیامبر نیز مشرکین را نجس دانسته و بنا بر معیارهای شرع که پس از خوانده شدن حکم مسجد بر زمین، باید آن را از هر عاملی که معادل واژه نجس خوانده شود، زدود، پیامبر فرمان داد تا مهاجرین و انصار به کمک او شتافته و تمامی نخل‌ها و آثار مخروبه قبور را برکنند.

۱. دژهایی که در عصر جاهلی در مدینه وجود داشتند. تعداد آنها زیاد بوده است.

۲. تونه‌ای، فرهنگنامه حج، ص ۵۳.

۳. کعکی، معالم المدینة المنورة بين العمارة والتاريخ، ج ۳، ص ۷۸.

۴. البته این بلندی نسبی بوده و مدینه دارای شیبی از شمال غربی به سمت جنوب شرقی بود که مسجد بر روی دامنه این شیب کلی قرار داشت و قبرستان بقیع که در سمت جنوب شرقی آن قرار داشت، لبه شمال غربی آن بلندتر از زمین مسجد بود، در عین حال که زمین بقیع، خود از شیب کلی مدینه تبعیت می‌نمود.

۵. انما المشرکون نجس فلا یقربوا المسجد الحرام؛ محققاً بدانید که مشرکان نجس و پلیدند و بعد از این سال (که عهدشان به پایان می‌رسد) نباید قدم به مسجد الحرام گذارند.

۹. مکان‌یابی مسجدالنبی با توجه به کارکرد جامع بودن آن

با وجود ساختار بی‌تکلف و ابتدایی، مسجد پیامبر ﷺ از همان ابتدا به‌عنوان یک نهاد اجتماعی در خدمت مردم بوده و «این مرکز به سرعت تبدیل به یک مجتمع چندمنظوره شد و تکامل یافت.»^۱ این تکامل نتیجه بهره‌گیری از ظرفیت در حفظ پایگاه مردمی، ارائه طرحی جامع جهت تأسیس، تجهیز و بهینه‌سازی کارکردهای مسجد و عینیت‌بخشی به اصل مهم همراهی دیانت و سیاست در حکومت نبوی بود. عبادت در فرهنگ دینی پیامبر، شامل «عبادت خاص» و «عبادت عام» بود و با هم‌پوشانی عملکردی خانه و مسجد پیامبر، پیوندی ناگسستنی و دائمی با خداوند و مردم میسر شد. بدین ترتیب ارتباط با خدا، جامعه و امت نیز در دستور کار قرار گرفت و میان مسجد و اجتماع و امور مربوط به آن پیوندی همیشگی برقرار گشت. این نتیجه جامعیت دین و ارتباط ناگسستنی آن با علم، سیاست و حکومت بود. نقش نظارتی پیامبر با مرکزیت مسجد، فراتر از مرزهای جغرافیایی مدینه و عربستان رفته بود. پیامبر با نامیدن این مسجد به نام مسجد نبوی به پشتیبانی پایگاهی جامع و قوی در امور بین‌المللی، مکاتبات خود با سران کشورها و امپراتوران ایران و روم را از این مکان صورت می‌داد.

نتیجه

براساس بررسی‌های مبانی نظری و سیره عملی پیامبر ﷺ در مکان‌یابی مسجدالنبی، می‌توان نتیجه گرفت که تمام جنبه‌های مکان‌یابی به‌عنوان یک فرآیند، مهم بوده و با نیت تقوا شروع شده و این نیت تا برنامه‌ریزی، طراحی و ساخت ادامه یافته و با دستیابی به نتایجی خالص در جهت خدمت به مردم و با ترکیبی متعادل از اصول اعتقادی و ارزش‌های اسلام به پایان رسیده است. با ساخت مسجدالنبی، پیامبر اکرم نشان داد که در بطن محیط مصنوع می‌توان تمام جنبه‌های مادی، نفسانی و روحانی را تجلی داد و بدین ترتیب نشان داد که مکان‌یابی مشابه مراحل برنامه‌ریزی، طراحی و ساخت، باید از یک طرف انسان‌محور بوده و از طرف دیگر، باید باعث حفظ شأن و تسهیل حرکت معنوی و چارچوبی جهت پیاده نمودن اصول اسلام باشد و آن بدون جهان‌بینی جامع، اخلاق، عقاید، قوانین، نمی‌آید. هرگونه تلاش یا روش خلاف این اصل منطقی، در انتها محکوم به شکست خواهد بود و فرآیند آن با خطاهای فراوانی همراه خواهد شد.

1. Omer, Some Lessons from Prophet Muhammad (SAW) in Architecture: The Prophet's Mosque in MadĒnah., INTELLECTUAL DISCOURSE, No. 1, p. 119.

دوران حضرت محمد ﷺ نشان‌دهنده اولین و تعیین‌کننده‌ترین فاز ارتقای هویت معماری اسلامی است که تاکنون شناخته شده است. آنچه پیامبر ﷺ به عنوان پایه و اساس معماری اسلامی تعلیم دادند، معرفی جنبه‌های مفهومی و ایدئولوژیک ناپیدای آن بود که بعدها در زمینه‌های مختلفی از جمله در معماری و شهرسازی به عنوان جنبه‌های تمدن اسلامی، نمود یافت. جنبه اثری معماری اسلامی در زمان پیامبر به دلیل مقتضیات آن عصر، شکل فیزیکی ساده و صلب به خود گرفت، اما با تکامل مسجدالنبی، نقش پیامبر در ارتقای پدیده معماری اسلامی آشکارتر گردید. در تطبیق سفارشات آیات و روایات با روش پیامبر در مکان‌یابی مسجدالنبی به عنوان الگوی مساجد اسلامی، باید گفت، تقریباً همه دستورات خداوند در ساخت مساجد مورد تأسی پیامبر اکرم ﷺ قرار گرفته، از جمله نیت خالص، رونق و آبادانی، آرامش، تسلط بر شهر و استقرار در محیطی پاکیزه، امکان توسعه و قابل دسترس بودن (مرکزیت) ... و اما معیارهایی نیز بنا به شرایط جغرافیایی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در مدینه بر مکان‌یابی مسجدالنبی تأثیر داشت و در سیره پیامبر رعایت گردیدند از جمله، نظام قبیله‌ای، آب و هوای خشک، معماری بدوی و لزوم جامعیت مسجدالنبی.

جدول شماره ۱ نشان‌دهنده تغییرات هم‌زمان و پسینی کاربری‌هایی است که به دلیل ساخت مسجدالنبی در شهر مدینه و در هم‌جواری این مسجد رخ داد. همچنین این جدول سازگاری و ناسازگاری این کاربری‌ها را با کاربری مسجد نشان می‌دهد.

جدول شماره ۲ نشانگر متغیرهای دخیل در انتخاب مکان مسجدالنبی به عنوان کاربری ارائه‌دهنده خدمات است.

جدول شماره ۳ نشانگر متغیرهای دخیل در انتخاب مکان مسجدالنبی به عنوان کاربری با ماهیت مسجد است.

جدول شماره ۴ نشانگر میزان مطلوبیت محل استقرار مسجدالنبی براساس هر یک از متغیرهای انتخاب شده در دو بخش قبل است.

جدول شماره ۵ نشانگر متغیرهای تناسب سطوح متفاوت کارکرد مساجد مدینه با سطوح گوناگون تقسیمات کالبدی شهر مدینه است.

جدول شماره ۶ نشانگر متغیرهای وابستگی کاربری‌های هم‌جوار به کاربری مسجدالنبی است. در نهایت متغیرها در شش جدول به صورت عددی مورد ارزیابی قرار گرفته و با عنوان برآیند ارزیابی نمونه مورد مطالعه در ماتریس‌های مزبور ارائه شده است.

جدول ۷ نیز به بررسی عوامل کلی مؤثر در مکان‌یابی براساس آیات و روایات می‌پردازد و هر عاملی که از آن استفاده شده و با آیه یا روایت مورد نظر تطابق دارد علامت ستاره (*) برای آن درج شده و در ردیف آخر تعداد ستاره‌های هر ستون با هم جمع شده است. تعداد ستاره‌های بیشتر نشان‌دهنده اهمیت آن مورد در انتخاب مکان مسجدالنبی توسط پیامبر بوده است.

بررسی ماهیت متغیرهای مختلف در انتخاب مکان ساخت مسجدالنبی و میزان انطباق این مکان‌یابی با آنها، منبع نگارندگان			
جدول ۱. متغیرهای سازگاری هم‌جواری‌های مسجدالنبی (پیشینی و پسینی)، منبع: نگارندگان			
هم‌جواری‌های پیشینی و هم‌زمانی و عملکرد آنها	وضعیت هم‌جواری‌ها	نحوه مداخله، حذف، افزایش، تغییر کاربری، بدون تغییر، کاربری جدید	هم‌جواری‌های پسینی
۱. قبور مشرکین (عدم تدفین در آن زمان)	کاملاً ناسازگار	تخریب و حذف	صحن مسجد
۲. خانه ابو ایوب انصاری	بی تفاوت	بدون تغییر	مکان زیارتی به عنوان قدمگاه پیامبر ﷺ
۳. زمین‌های پست سیل‌خیز	کاملاً ناسازگار	کاربری جدید	آباد نمودن زمین کشاورزی و نخلستان
۴. سقیفه‌ها (محل نشستن افراد به صورت معدود و گفتگو)	سازگار	افزایش تعداد	تجمع یافتن و تبدیل به مکان تصمیم‌گیری‌های مهم اقوام
۵. اطم (قلعه متعلق به یهودیان)	سازگار	بدون تغییر	تعلق گرفتن به مسلمانان برای دفاع در جنگ و نیز استفاده به عنوان مراکز تجمع
۶. عریش (مکان محصور جهت تجمع کشاورزان در جوار زمین‌هاشان)	کاملاً سازگار	تغییر کاربری	مسجدی صرفاً دارای حیاط برای برگزاری نماز و یک منبر جهت مخاطب قرار دادن افراد
۷. (مسیر قبا) تنها مسیر اصلی ورود به مدینه از سمت مسجد قبا	کاملاً سازگار	کاربری جدید	افزایش تعداد راه‌های منتهی به مسجد از خارج از شهر و ایجاد بازار حول آنها
۸. تعدادی چاه محلی (مربوط به هر محله)	کاملاً سازگار	افزایش تعداد	آبار هفتگانه وقفی حضرت پیامبر ﷺ
۹. دو اتاق جهت سکونت زنان پیامبر ﷺ	کاملاً سازگار	افزایش تعداد	نه اتاق جهت سکونت زنان پیامبر ﷺ
۱۰. صفه (محل استقرار مهاجرین به صورت ایوان ستونی)	ناسازگار	حذف	خانه‌هایی جهت سکونت مهاجرین در اطراف مسجد
۱۱. خانه حضرت علی ﷺ	کاملاً سازگار	بدون تغییر	ایجاد پنجره‌هایی بین خانه پیامبر ﷺ و علی ﷺ
۱۲. خانه انصار	ناسازگار	حذف	خانه‌هایی جهت سکونت انصار در اطراف مسجد
۱۳. زمین‌های سنگلاخی در جنوب مسجد	کاملاً ناسازگار	کاربری جدید	مسطح نمودن و تبدیل آن فضای باز جلوی مسجد (جهت شعرخوانی)
۱۴. زمین‌های با خاک سست در جنوب شرق مسجد	کاملاً ناسازگار	کاربری جدید	تبدیل نمودن به قبرستان بقیع و ایجاد باغی مابین مسجد و قبرستان

بیمارستان		کاربرهای کاملاً جدید	کاملاً سازگار	۱۵. با تعیین حریم شهر مدینه و منطقه‌بندی آن و تشریح قوانین منظم استهلاک اراضی و منع تخریب آنها و نیز تعیین زمان‌های مناسب برای زراعت، کاربری‌های جدید در اطراف مسجدالنبی ایجاد گردید که در زمان ساخت مسجد النبی وجود نداشت.	
ظله: مکان تصمیم‌گیری‌های مهم جمعی					
مدرسه					
مصلاهایی برای ضیافت					
مکان‌هایی جهت رفع حاجت					
مکان‌هایی جهت دفع زباله‌های شهری		کاربری بی‌تفاوت		کاربری کاملاً ناسازگار	
راهنمای جدول					
جدول ۲. متغیرهای دخیل در جهت ارائه خدمات، منبع: نگارندگان					
نسبتاً رعایت شده		۱. ابعاد زمین: ۱۳۶ در ۱۱۴ ذراع برای حدوداً ۵۰ نفر در روزهای معمولی ولی این ابعاد برای نماز جمعه ناکافی به نظر می‌رسید			
نسبتاً رعایت شده		۲. موقعیت زمین: آفتاب‌گیر و تقریباً در مسیر بادهای شدید			
کاملاً رعایت شده		۳. شیب زمین: جهت عدم انتقال آلودگی ناشی از بارش			
کاملاً رعایت شده		۴. خصوصیات فیزیکی: مقاومت زمین و دوری از مسیل‌ها و حریم‌ها			
کاملاً رعایت شده		۵. دسترسی: دارای ارتباط مستقیم با خیابان اصلی و امکان تردد و امدادسانی			
کاملاً رعایت شده		۶. آلودگی‌ها: صوتی، هوا و محیطی			
نسبتاً رعایت شده		۷. امکان توسعه‌پذیری و مقاوم‌سازی: مکانی جهت پناه بردن در مواقع آسیب‌های طبیعی و انسانی			
جدول ۳. متغیرهای دخیل در جهت حفظ ماهیت مسجد، منبع: نگارندگان					
کاملاً رعایت شده		۱. جذب حداکثری و ایجاد وحدت: ایجاد فضایی متوازن و متعادل تا آنجایی که باعث تحکیم هویت دینی و روابط اجتماعی شود			
کاملاً رعایت شده		۲. عدم توجه به عناصر قدرت و ثروت (توجه به زمین‌های کم ارزش): توجه اصل آزادی معنوی از قیود تمام اشراف و ملامطرح جهت حفظ استقلال مسجد، ادامه داشتن دعوت به دین			
کاملاً رعایت شده		۳. عدم غصب زمین (توجه به معیارهای تشریحی): رعایت حق الناس و جلب رضایت صاحبان زمین است تا عبادت خداوند در مکان غضبی صورت نگیرد			
کاملاً رعایت شده		۴. اشراف بر شهر و معیار مرکزیت: نظارت بر معیشت مردم و عملکردشان و نیز ایجاد مرکزیتی مقدس برای برپایی و شکل‌گیری شهری اسلامی و مذهبی			
کاملاً رعایت شده		۵. توجه به معیارهای بومی: اساس هویت بومی آن منطقه و استفاده از امکانات مادی در جهت ایجاد معماری با جنبه‌های مجرد و غیر مادی و توحیدی			
کاملاً رعایت شده		۶. معیار پاکیزگی: توجه به پاکیزگی محیط به عنوان اولین قدم طهارت درون و انجام اعمال عبادی			
کاملاً رعایت شده		۷. توجه به کارکرد جامع بودن: در جهت جامعیت دین و ارتباط ناگسستنی آن با علم، سیاست و حکومت			
جدول ۴. بررسی متغیرهای مطلوبیت محل استقرار مسجدالنبی، منبع: نگارندگان					
مطلوبیت	سازگاری مسجدالنبی با مکان استقرار آن در جهت هدف مسجد بودن	مطلوبیت	سازگاری مسجدالنبی با مکان استقرار آن جهت ارائه خدمات		
☐	جذب حداکثری و ایجاد وحدت	☒	ابعاد زمین		
☐	عدم توجه به عناصر قدرت و ثروت (توجه به زمین‌های کم‌ارزش)	☒	موقعیت		
☐	عدم غصب زمین (توجه به معیارهای تشریحی)	☐	شیب		
☐	اشراف بر شهر و معیار مرکزیت	☐	دسترسی		
☐	توجه به معیارهای بومی	☐	آلودگی‌ها		
☐	معیار پاکیزگی	☒	امکان توسعه‌پذیری و مقاوم‌سازی		
☐	توجه به کارکرد جامع بودن	☐	کاربری‌های همجوار پسینی		
☒	کاملاً نامطلوب	☒	نسبتاً نامطلوب	☐	کاملاً مطلوب
راهنمای جدول					

جدول ۵. متغیرهای تناسب سطوح متفاوت مسجد مدینه با سطوح گوناگون تقسیمات کالبدی شهر مدینه، منبع: نگارندگان								
کشور	منطقه	شهر	ناحیه	محل	واحد همسایگی	سطح فعالیت مقیاس		
■	■	■	■	□	□	مسجد خانگی		
■	□	-	□	□	□	مسجد محلی		
□	-	□	□	□	□	مسجد بازار		
□	□	□	-	□	■	مصلی‌ها		
□	□	□	□	□	□	مسجدالنبی (مسجد جامع)		
راهنمای جدول								
کاملاً نامتناسب		نامتناسب		متناسب		کاملاً متناسب		
جدول ۶. متغیرهای وابستگی کاربری‌ها مسجدالنبی، منبع: نگارندگان								
کاربری‌های غیر وابسته و دوری‌گزین				کاربری‌های وابسته مکمل فعالیت هدف				شاخص
مسیرهای اصلی	آلاینده محیطی	آلاینده صوتی	آلاینده هوا	فعالیت سیاسی	بافت مسکونی	فعالیت فرهنگی	فضای سبز	
■	■	■	■	□	□	□	□	استاندارد
□	□	□	□	□	□	□	□	نمونه مسجدالنبی
کاملاً نامناسب		نسبتاً نامناسب		نسبتاً مناسب		کاملاً مناسب		راهنمای جدول
برآیند ارزیابی نمونه مورد مطالعه در ماتریس‌های مزبور، منبع: نگارندگان								
نوع ماتریس			وضعیت ممکن به کاربری	وضعیت کاربری مورد مطالعه	وضعیت کاربری مورد مطالعه به درصد			
متغیرهای سازگاری همجواری‌های مسجدالنبی (پیشینی و پسینی)			کاملاً سازگار	۱۱	۵۵			
			نسبتاً سازگار	۲	۱۰			
			بی تفاوت	۱	۵			
			نسبتاً سازگار	۲	۱۰			
			کاملاً ناسازگار	۴	۲۰			
تعداد متغیر مورد مطالعه			۲۰	۱۰۰				
بررسی متغیرهای مطلوبیت محل استقرار مسجدالنبی			کاملاً مطلوب	۱۱	۷۸.۵			
			نسبتاً مطلوب	۳	۲۱.۵			
			نسبتاً نامطلوب	۰	۰			
			کاملاً نامطلوب	۰	۰			
تعداد متغیر مورد مطالعه			۱۴	۱۰۰				
ماتریس ظرفیت متغیرهای تناسب سطوح متفاوت مسجد مدینه با سطوح گوناگون تقسیمات کالبدی شهرمدینه			کاملاً مناسب	۱۱	۲۶.۶			
			نسبتاً مناسب	۴	۱۳.۳			
			بی تفاوت	۳	۱۰			
			نسبتاً نامناسب	۶	۲۰			
			کاملاً نامناسب	۶	۲۰			
تعداد متغیر مورد مطالعه			۳۰	۱۰۰				
متغیرهای وابستگی کاربری‌ها مسجدالنبی			وابسته مطلوب	۷	۸۷.۵			
			دوری‌گزینی مطلوب	۱	۱۲.۵			
تعداد متغیر مورد مطالعه			۸	۱۰۰				

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله بن محمد بن ابراهیم لواتی طنجی، *سفرنامه ابن بطوطه*، ترجمه موحد ابطحی، تهران، آگه، ۱۳۷۶.
۳. ابن هشام، محمد بن عبدالملک، *سیره النبی ﷺ*، تحقیق مصطفی السقا و دیگران، قم، امیران، ۱۳۶۳.
۴. اتینگهاوزن، ریچارد و الگ گرایر، *هنر و معماری اسلامی*، تهران، سمت، ۱۳۸۳.
۵. الأزدی السجستانی، أبوداود سلیمان بن الأشعث، *سنن أبی داود*، تدوین شعیب الأرنؤوط و آخرون، بیروت، دار الرسالة العالمية، ۱۴۳۰ ق.
۶. بخاری جعفی، محمد بن اسماعیل، *صحیح البخاری*، ترجمه انگلیسی ترشابی، بیروت، نداء الإيمان، ۱۴۳۵ ق.
۷. بلخاری قهی، حسن، *مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۳۸۸.
۸. بیهقی، احمد بن حسین، *دلائل النبوة*، ترجمه ا. اصفهانی، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۱.
۹. پاپادوپولو، آکساندر، *معماری اسلامی*، ترجمه ح. جزنی، تهران، مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۶۸.
۱۰. تونه‌ای، مجتبی، *فرهنگنامه حج*، قم، مشهور، ۱۳۹۰.
۱۱. جنکی شنیطی، محمد الأمين بن محمد بن المختار، *أضواء البیان فی إیضاح القرآن بالقرآن*، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۵ ق.
۱۲. حر عاملی، محمد بن حسن، *وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة*، تهران، مکتبة الاسلامیة، ۱۳۷۲.
۱۳. حسنی، هاشم معروف، *سیره المصطفی*، تهران، حکمت، ۱۳۷۰.
۱۴. حمیری، ابومحمد عبدالملک بن هشام بن ایوب، *سیره النبویه*، بیروت، دار المعرفة، بی تا.
۱۵. رسولی محلاتی، سید هاشم، *زندگانی حضرت محمد ﷺ*، اصفهان، مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البيت علیهم السلام، ۱۳۷۳.
۱۶. زهری، ابو عبدالله محمد بن سعد بن منیع، *الطبقات الکبری*، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۹۸۵ م.
۱۷. سبحانی، جعفر، درس خارج اصول آیت الله سبحانی: قاعده لاضرر، بازیابی در ۱۳۹۳/۹/۲۶، از ارتباط شیعی: <http://www.eshia.ir/feqh/archive/text/sobhani/osool/93/930629>

الگوی مکان‌یابی مساجد همراه با مطالعه موردی مسجدالنبی ... □ ۷۵

۱۸. سمر دلموجی، سلمی، *ساختمان حرم نبوی مدینه منوره*، ترجمه م. مروارید، تهران، مشعر، ۱۳۷۷.
۱۹. سمهودی، علی بن احمد، *وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی*، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۳۸۹ ق.
۲۰. سمهودی، علی بن عبدالله، *اخبار مدینه*، تهران، مشعر، ۱۳۷۶.
۲۱. سیوطی، جلال‌الدین، *درّ المنثور فی تفسیر بالمأثور*، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۱ ق.
۲۲. شراب، محمد محمدحسن، *فرهنگ اعلام جغرافیایی - تاریخی در حدیث و سیره نبوی*، ترجمه ح. شیخی، تهران، مشعر، ۱۳۸۳.
۲۳. صالح، احمد محمد، «تاریخچه مسجدالنبی: از آغاز تأسیس تا سال ۸۷ هجری»، تدوین توسط احمد زمانی، *میقات حج*، ش ۳، ۱۳۷۲.
۲۴. صالحی شامی، محمد بن یوسف، *سبل الهدی و الرشاد*، تدوین عادل احمد عبدالوجود و علی محمد معوض، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۴ ق.
۲۵. صدوق، ابن بابویه، *الأمالی*، تهران، کتابچی، ۱۳۷۶.
۲۶. طباطبائی، محمد حسین، *تفسیر المیزان*، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، انتشارات جامعه مدرسین، چ ۵، ۱۳۷۴.
۲۷. طبرانی، ابوالقاسم سلیمان بن احمد، *معجم الکبیر*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۲۸. العسقلانی الکنانی، احمد بن علی بن محمد بن حجر، *فتح الباری شرح صحیح البخاری*، قاهره، دار الریان للتراث، ۱۴۰۷ ق.
۲۹. عطایی همدانی، محمدرضا، حمزه‌نژاد، مهدی و عبدالحمید نقره‌کار، «بررسی و الگوشناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه، مقدمه‌ای برای دستیابی به اصول مکان‌یابی مسجد در شهر اسلامی»، *باغ نظر*، س ۸، ش ۱۶، بهار ۱۳۹۰.
۳۰. فاضل هندی، محمد بن حسن، *کشف اللثام عن قواعد الاحکام*، قم، مکتبه آیه‌الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۵ ق.
۳۱. قائدان، اصغر، «معماری مساجد و ابنیه در عصر پیامبر ﷺ»، *میقات حج*، س ۱۵، ش ۵۹، بهار ۱۳۸۶.
۳۲. قمی، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه، *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*، ج ۱، قم، دار الشریف الرضی للنشر، ۱۴۰۶ ق.

- ۷۶ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۶، بهار ۹۴، ش ۱۸
۳۳. کعکی، عبدالعزیز، *معالم المدينة المنورة بين العمارة و التاريخ*، بیروت، دار و مكتبة الهلال، ۱۴۲۰ ق.
۳۴. کورانی، علی، *الرد على الفتاوى المتطرفة رد على خطبة الجمعة للشيخ صلاح البدير فى المسجد النبوى الشريف*، نجف، مركز الأبحاث العقائدية، ۱۴۲۲ ق.
۳۵. گروبه، ارنست، *معماری جهان اسلام: تاریخ و مفهوم اجتماعی آن*، تدوین جرج میشل، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولى، ۱۳۷۹.
۳۶. لمعی مصطفی، صالح، *مدینه منوره: تحولات عمرانی و میراث معماری*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲.
۳۷. متقی هندی، علی بن حسام‌الدین، *کنز العمال فى سنن الاقوال و الافعال*، بیروت، المكتب الاسلامی، ۱۳۸۹ ق.
۳۸. مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الاطهار*، تدوین توسط عبدالزهرا علوی، بی‌نا، بی‌تا.
۳۹. مطهری، مرتضی، *مجموعه آثار*، تهران، صدرا، ۱۳۸۹.
۴۰. نجفی، محمدباقر، *مدینه‌شناسی*، تهران، مشعر، ۱۳۸۶.
۴۱. نجفی، محمدحسن بن باقر، *جواهر الکلام فى شرح شرائع الإسلام*، تدوین عباس قوچانی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۶۲ ق.
۴۲. نصر، سید حسین، *هنر و معنویت اسلامی*، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران، حکمت، ۱۳۸۹.
۴۳. هیشمی، علی بن ابی‌بکر، *بغیة الرائد فى تحقیق مجمع الزوائد و منبع الفوائد*، بیروت، دار الفکر، ۱۴۲۵ ق.
۴۴. هیلن براند، روبرت، *معماری اسلامی: شکل، کارکرد، معنی*، ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران، روزنه، ۱۳۸۰.
45. Omer, Spahic, "Some Lessons from Prophet Muhammad (SAW) in Architecture: The Prophet's Mosque in MadËnah" INTELLECTUAL DISCOURSE, Vol. 18, No. 1 , 2010.
46. Rasdi, Mohamad Tajuddin, and Mohd Zafrullah Mohd Taib, "Islamic Architecture Evolution: Perception and Behaviour", 1st National Conference on Environment-Behaviour Studies, Faculty of Architecture, Planning & Surveying, Selangor, Malaysia: Procedia - Social and Behavioral Sciences 49 - Elsevier, 2012.